Lausunto Suomen eduskunnan Tulevaisuusvaliokunnalle
Aihe: Maailmankuvan muutos, kirjallisuus ja maailmankuva
Teema: Lukemisen vaikutukset maailmankuviin

FT, dos. Anna Helle
Yliopistonlehtori
Turun yliopisto

27.11.2014

Kirjallisuus voi vaikuttaa lukijoihin, heidän maailmankuviinsa ja sitä kautta maailmaan monin eri tavoin: ruokkimalla mielikuvitusta, tarjoamalla tietoa, synnyttämällä tunteita ja herättämällä empatiaa. Vaikutus ei kuitenkaan tapahdu automaattisesti eikä aina sillä tavoin kuin voisi olettaa.

Esimerkiksi dystopiakirjallisuus voi herättää lukijoissa yhtä hyvin halun toimia ei-toivotun tulevaisuuden estämiseksi kuin nykykulttuurin loputtomiin uhkakuviin kohdistuvaa väsymystä. Myös ajoituksella on suuri merkitys. Teokset, joilla on ollut lukijakuntaan todella voimakas vaikutus, liittyvät aina johonkin historialliseen käännekohtaan, jossa kytee muutos. Kuuluisin suomalaisen kirjallisuuden esimerkki lienee Väinö Linnan *Täällä Pohjatähden alla* (1959–1962), jonka on sanottu eheyttäneen sisällissodan repimää kansakuntaa, ja joka on vaikuttanut suomalaiseen historiankirjoitukseen. Myös Minna Canthin aikanaan hyvin suosittu näytelmä *Työmiehen vaimo* (1885) käsitteli pariskuntaa, jonka viinaan menevä mies joi myös vaimon perheelle hankkimat rahat ja ajoi perheen näin perikatoon. Näytelmä johti tuon ajan Suomen suuriruhtinaskunnassa lakimuutokseen, jolla kumottiin aviomiehen oikeus vaimon työansioihin, eli teoksella oli poikkeuksellisen merkittävä yhteiskunnallinen vaikutus.

Myös omasta ajastamme löytyy esimerkkejä kirjallisuuden mahdollisesta vaikutuksesta suuren yleisön asenteisiin. Kun media nosti elokuussa 2024 esiin Stora Enson Hukkajoella aiheuttamat raakkutuhot, moni muisti Anni Kytömäen suositun, Finlandia-palkinnon voittaneen *Margarita*-romaanin (2020), jossa uhanalaisia raakkuja oli käsitelty. *Helsingin Sanomat ja* Yle julkaisivat Hukkajoesta ja Kytömäestä heti tuoreeltaan jopa artikkelit. Niissä Kytömäki esitettiin eräänlaisena raakkutapauksen moraalisena tuomarina. Finlandia-palkinnon ja isojen myyntilukujen perusteella hyvin monen voi olettaa lukeneen romaanin. Näillä lukijoilla oli jo entuudestaan kosketuspintaa raakkuihin, millä taas saattoi hyvinkin olla vaikutusta siihen laajaan tyrmistykseen, jonka uutinen suomalaisissa sai aikaan.

Tämä lausunto keskittyy niihin yleisiin mekanismeihin, joilla kirjallisuus voi vaikuttaa lukijoihin. Esimerkit ovat Toni Lahtisen johtaman Kirjallisuus ja lukeminen ilmastokriisin aikakaudella -tutkimushankkeen aineistosta, joka on kerätty neljästä suomalaisesta lukiosta vuonna 2022. Kuten viime viikolla oli puhe, yli sataa lukiolaista pyydettiin lukemaan Emmi Itärannan ekodystopia *Teemestarin kirja* (2012). Se on ilmastofiktio, joka tähtää muutokseen. Teos on lajinsa suomalainen klassikko, jota käytetään runsaasti suomalaisissa kouluissa pedagogisena välineenä, jolla pyritään herättämään nuorissa ympäristöeettisiä kysymyksiä, kuten mitä minä voin tehdä hidastaakseni

ilmastonmuutosta. Pyysimme lukiolaisia kirjoittamaan esseen siitä, millaisia ajatuksia ja tunteita romaani lukijoissa herättää. Lisäksi lukiolaiset täyttivät kyselylomakkeen ja heitä haastateltiin 3–6 hengen ryhmissä. Tavoitteena oli saada tietoa siitä, miten kyseisen romaanin lukeminen vaikuttaa nuorten ajatuksiin, tunteisiin ja haluun toimia ympäristön puolesta.

Kirjallisuus ja kokemuksellinen tieto

Kuten tiedetään, kaunokirjallisuus on fiktiivistä, eikä sen näin ollen tarvitse vastata todellisuutta. Tästä huolimatta se voi tarjota tietoa, joka välittyy mielikuvituksen avulla. Esimerkiksi ilmastofiktio voi kuvata fiktiivisiä tulevaisuuden *ympäristöjä* käyttämällä hyödyksi nykytieteen käsityksiä siitä, miten ekokriisi voi muuttaa maapalloa ja sen elinolosuhteita. Tässä mielessä kirjallisuus voi olla eräänlaista tulevaisuudentutkimusta taiteen keinoin. Itärannan *Teemestarin kirjan* fiktiivinen maailma nojaa tieteen käsityksiin siitä, miten ilmastonmuutos saattaa muuttaa ihmisen elinoloja planeetallamme. Sen tulevaisuuteen sijoittuvassa maailmassa öljy on loppunut, puhtaasta vedestä on pulaa, ja vedenpinta on noussut niin paljon, että suuri osa nykyisen Suomen pinta-alasta on jäänyt veden alle. Maa on pölisevän kuivaa ja ilmasto niin lämmin, ettei lämpötila Kuusamon korkeudellakaan koskaan putoa alle kymmenen lämpöasteen.

Fiktiivisten *henkilöhahmojen* avulla romaanit voivat kuvata sitä, millaista on elää esimerkiksi ilmastonmuutoksen runtelemassa maailmassa. *Teemestarin kirjan* päähenkilö ja minäkertoja on nuori tyttö Noria, jonka näkökulmasta kaikki romaanin tapahtumat kuvataan. Lukijalla on tästä syystä pääsy Norian havaintoihin, ajatuksiin ja tunteisiin, mikä auttaa eläytymään Norian kokemukseen omasta elinympäristöstään. Romaani tarjoaa fiktiiviseen maailmaan eläytyvälle lukijalle kokemuksia siitä, millaista elämä dystooppisessa tulevaisuudessa voisi olla.

Mutta miten keksityn maailman tarjoaman tiedon luonne pitäisi ymmärtää? Ensinnäkin on olemassa monenlaista tietoa ja erilaisia tietämisen tapoja. Esimerkiksi luonnontieteellinen tieto on luonteeltaan tosiseikkojen tietämistä. Ilmastotieteessä on esitetty sellainen tutkimukseen perustuva fakta, että kun maapallon lämpeneminen (verrattuna esiteolliseen aikaan) ylittää 1,5 celsiusasteen niin sanotun ”turvarajan”, ilmastonmuutoksen seurauksista tulee aikaisempaa vaikeammin ennustettavia ja hallittavia. On siis mahdollista tietää, että yli 1,5 asteen lämpeneminen aiheuttaisi toteutuessaan vakavia uhkia ihmisille ja maapallolle.

Tosiasioiden tietämisen lisäksi ihminen voi kuitenkin myös esimerkiksi toimia asioiden parissa tai niiden kanssa, rakastaa tai surra niitä, ottaa niistä selvää tai vältellä niitä. Lukiessaan *Teemestarin kirjan* tapaista ilmastofiktiota lukija tekee juuri näin: hän kuvittelee mielessään ilmastonmuutoksen tärvelemää luontoa, suree ehkä dystooppisen maailman karuja olosuhteita, kiintyy mahdollisesti johonkin henkilöhahmoon ja yrittää kenties olla liikaa ahdistumatta ilmastonmuutoksesta. Tällaista tietoa kutsutaan *kokemukselliseksi tiedoksi*.

Ilmastonmuutosaiheinen romaani voi tarjota paitsi tosiasiatietoon perustuvia esityksiä myös kokemuksellista tietoa. Fiktion keinot tekevät mahdolliseksi luonnontieteellisen tiedon kytkemisen yhteiskunnan kehityskulkuihin ja lukijoiden omiin kokemuksiin maailmasta. Tämä auttaa lukijoita kuvittelemaan mahdollisia tulevaisuuksia, hahmottamaan kokonaisuuksia ja ymmärtämään, mitä tosiasiatiedon kuvaamat asiat ja olosuhteet voisivat käytännössä tarkoittaa. Näin lukeminen laajentaa *mahdollisen tajua* eli ymmärrystä siitä, mikä voisi olla mahdollista. Toisaalta on tärkeää

muistaa, että yksi olennainen lukutaidon osa-alue on kriittisyys eli kyky erottaa tosi sepitteestä. Kirjallisuus voi nimittäin johtaa myös harhaan.

Kokemukselliseen tietoon liittyy joskus myös tunteita, kuten edellä lyhyesti kävi jo ilmi. Niillä voi ensinnäkin olla tärkeä merkitys siinä, mikä tieto koetaan merkitykselliseksi. Ne voivat myös kannustaa toimintaan tai lannistaa ja estää toimintaa. Kun kysyimme lukiolaisilta, millaisia tunteita *Teemestarin kirjan* lukeminen synnytti heissä, saimme pitkän listan erilaisista tunteista. Useimmin mainittiin suru, ahdistus, pelko, syyllisyys ja epätoivo, joista Panu Pihkala puhuu tänään tarkemmin.

Halusimme tietää, miten *Teemestarin kirjan* lukeminen vaikutti lukijoiden haluun muuttaa ajatteluaan ja käytöstään, joten kysyimme asiaa nuorilta itseltään. Suurin osa koki romaanin kannustavan ympäristönsuojeluun ja ilmastotoimintaan, mutta moni koki romaanin tässä suhteessa myös lannistavaksi. Jotkut nuorista eivät osanneet ottaa aiheeseen selvää kantaa. Tutkimustulostemme mukaan ilmastofiktion lukeminen synnytti monissa halun toimia ilmastonmuutoksen estämiseksi, ja halun syntyyn vaikuttivat olennaisesti romaanin tarjoama kokemuksellinen tieto ja lukijoiden kokemat tunteet. Kirjan lannistavaksi kokeneiden verrattain suuresta määrästä on kuitenkin pääteltävä, että kun dystopioita käytetään ilmastokasvatuksessa, niistä on syytä keskustella yhdessä aikuisten johdolla, etteivät hankalat tunteet ja lannistunut asenne jää päällimmäiseksi. Saimme myös sellaisen käsityksen, että mikäli tällaisia teoksia ja niiden herättämiä ajatuksia ja tunteita käsitellään koulussa aikuisen johdolla ryhmissä, teokset muuttuvat lukijoilleen vaikuttavammiksi kuin yksin luettaessa.

Empatia ja eläytyminen

Yksi kokemukselliselle tiedolle läheistä sukua oleva ilmiö on kirjallisuuden herättämä empatia, josta on keskusteltu paljon julkisuudessakin. Empatia tarkoittaa tässä sellaista asennetta suhteessa muihin, jossa ollaan avoimia toisten ajatuksille ja tunteille ja halutaan ymmärtää niitä. Kaunokirjallisuuden lukemisen on väitetty kehittävän empatiakykyä, jota tarvitaan, jotta voidaan eläytyä toisten ihmisten ja muiden eläinlajien asemaan.

Empatia liittyy läheisesti kysymykseen erilaisista maailmankuvista. Eläytymällä fiktiivisiin hahmoihin lukija voi ymmärtää, miten erilaiset ihmiset ajattelevat asioista ja miten kokevat kuvattuja tilanteita. Omaa elämänpiiriä lähellä olevia ihmisiä ja asioita kohtaan voi olla helpompi kokea empatiaa kuin kaukaisempia kohtaan. Lukemisen avulla vieraistakin aiheista voi toisaalta tulla aikaisempaa tutumpia ja läheisempiä, mikä on olennaista puhuttaessa kirjallisuuden kyvystä laajentaa maailmankuvia.

Esimerkiksi Rosa Liksomin *Väylä*-romaani (2021) kertoo nuoresta tytöstä, joka joutuu lähtemään perheen karjan kanssa Lapin sodan jaloista Ruotsiin evakkoon. Lukemalla teoksen lukija oppii uutta tietoa suomalaisten sodanaikaisista kohtaloista ja voi eläytyä siihen, millaista pakolaisen elämä on. *Väylän* lukemisen jälkeen myös nykypäivän pakolaisuus saattaa näyttäytyä uudenlaisessa valossa, ja pakolaisten hätää on kenties helpompi ymmärtää, olipa syy sen taustalla sota, luonnonkatastrofi tai jokin muu. Juuri kirjallisuudelle tyypillinen keskittyminen yksilöiden kohtaloihin herättääkin tutkimuksen mukaan todennäköisemmin empatiaa kuin esimerkiksi uutisesta saatu tieto tuhansien ihmisten kärsimyksestä.

Kirjallisuus ja lukeminen ilmastokriisin aikakaudella -hankkeen aineistossa on paljon esimerkkejä empatian ja toiminnan suhteesta. Nostan esiin yhden lumeen liittyvän. *Teemestarin kirjan* päähenkilö ei ole koskaan kokenut kylmää talvea ja lunta, vaikka hän asuu nykyisen Lapin alueella, ja hän kaipaa talvea kovasti. Eräs opiskelija kirjoitti tästä aiheesta näin: “Kaunis kuvaus talven kaipaamisesta ja ajatus siitä, että ensilumen loiston ja kauneuden voisi joskus menettää, herättää uudenlaisen halun ja syyn muuttaa maailmaa paremmaksi.” Kuvaus saa opiskelijan eläytymään pohjoiseen luontoon, ja hän kokee romaanin kannustavan toimintaan sen suojelemiseksi. Esimerkki havainnollistaa sitä, että kirjallisuus voi todella vaikuttaa lukijoiden ajatuksiin ja kokemuksiin empatian herättämisen kautta ja kannustaa toimintaan reaalimaailmassa.

Dystopiakirjallisuudelle, jota *Teemestarin kirja* edustaa, onkin tyypillistä tulevaisuuden maailman yksityiskohtainen kuvaileminen mahdollisimman mieleenpainuvalla tavalla. Tämä johtuu paljolti lajin opettavaisesta luonteesta. Esimerkiksi ilmastonmuutoksen mahdollisia seurauksia kuvattaessa on olennaisen tärkeää tarjota mielikuvitukselle tarttumapintaa hahmottaa, millainen olisi sellainen tulevaisuuden maailma, jossa äärimmäiset sääolosuhteet ovat tavallisia, suuri määrä eläin- ja kasvilajeja on kuollut sukupuuttoon, ja puhtaasta vedestä on pulaa.

Kirjallisuus voi tutkitusti vaikuttaa lukijoiden ajatuksiin, tunteisiin ja asenteisiin ja sitä kautta maailmankuviin. Toivomme tämän tiedon tukevan kouluissa tehtävää kirjallisuuskasvatusta, jonka päämääriä ovat luku- ja kirjoitustaidon ohella mahdollisuuksien tarjoaminen maailmankuvan ja identiteetin rakentamiseen ja eettisiin pohdintoihin.

Erityisen alttiita kirjallisuuden vaikutukselle ovat nuoret lukijat, joiden maailmankuva on vasta muotoutumassa. Kirjallisuus vaikuttaa eri lukijoihin kuitenkin eri tavoin. Esimerkiksi ekodystopioiden lukemisen aikaan saamat tunteet voivat kannustaa toimintaan ympäristön puolesta, mutta ne voivat myös lamaannuttaa lukijoita. Tästä syystä on olennaista varmistaa, että kun kirjallisuutta käytetään pedagogisiin tarkoituksiin, kirjallisuuden herättämistä ajatuksista ja tunteista keskustellaan yhteisesti. On kuitenkin aina myös niitä, joita lukeminen ei näytä koskettavan millään tavalla. Tästä ei pidä vetää liian hätäisiä ja pitkälle meneviä johtopäätöksiä, ettei kirjallisuudella olisi merkitystä. Jotta kirjallisuus voisi vaikuttaa, vaaditaan kuitenkin riittävän hyvää lukutaitoa, ja tässä suomalaisilla nuorilla on juuri nyt haasteita. Lisäksi tarvitaan monipuolinen ja elävä kirjallinen kulttuuri, jossa lukeminen on nuorille sosiaalisesti hyväksytty tapa viettää aikaa ja joka tarjoaa erilaisille lukijoille heitä kiinnostavia, ajatuksia herättäviä teoksia.

Lähteet

Felski, Rita 2024: *Kirjallisuuden hyödyllisyys*. Tampere: Vastapaino.

Helle, Anna, Lahtinen, Toni, Löytty, Olli & Pihkala, Panu 2024: Lukiolaiset *Teemestarin kirjaa* lukemassa. Ilmastokirjallisuuden herättämiä ajatuksia ja kokemuksia. *Kulttuurintutkimus* 3/2024, 22–37. https://journal.fi/kulttuurintutkimus/issue/view/11297

Kiviranta, Vappu 2024: Palkitun raakkuromaanin kirjoittanut Anni Kytömäki Suomussalmen tuhoista: ”Kuvittelin meidän jo päässeen ihmiskuntana eteenpäin”. Yle 24.8. https://yle.fi/a/74-20106828

Kouki, Elina 2024: Kirjallisuudenopetus ja eettinen mielikuvitus. Pirjo Hiidenmaa, Ilona Lindh, Sara Sintonen & Roosa Suomalainen (toim.) *Lukemisen kulttuurit.* Helsinki: Gaudeamus.

Laari, Susanna 2024: ”Tuntuu, että olemme romahtaneet ajassa takaisin 1950-luvulle”, Anni Kytömäki sanoo. Helsingin Sanomat 23.8. https://www.hs.fi/taide/art-2000010646991.html

Maibom, Heidi 2020: *Empathy*. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.

Puolakka, Kalle 2022: Learning from Literary Experience. – *The Journal of Aesthetic Education*. Vol. 56 (1) s. 56–73.